

[Βιβλιογραφία]

Λογοτεχνικές Μεταφράσεις προς την Νέα Ελληνική

Η μεταφραστική παραγωγή του μείζονος ελληνισμού την περίοδο 1880-1930

Από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη ως την Κύπρο και τις ελληνικές παροικίες της Αιγύπτου

Περιεχόμενα

- Εισαγωγή
- Η φιλολογική προεργασία στις μεταφράσεις
- Η μελέτη των μεταφράσεων

- Η πενήκονταετία 1880-1930
- Έκταση της καταγραφής
- Λογοτεχνικά περιοδικά και λογοτεχνικές μεταφράσεις
- Στατιστικά δεδομένα
- Μεταφραστικές προτιμήσεις
- Ποίηση
- Πεζογραφία
- Θέατρο
- Κριτική-δοκίμιο

- Μεταφραστές
- Τάσεις και τεχνοτροπίες
- Μεταφρασμένοι συγγραφείς
- Θεωρητικοί προβληματισμοί των μεταφραστών
- Ονούφριος Ιασονίδης
- Γλαύκος Αλιθέρης
- Κωστής Παλαμάς
- Αντώνης Ιντιάνος
- Για τη μετάφραση της ποίησης

- Επιλογικά
- Βιβλιογραφικές αναφορές

Εισαγωγή

Σε ένα από τα τελευταία δημοσιεύματά του, ο αείμνηστος Γ. Π. Σαββίδης επισημαίνει με έμφαση «την σκανδαλωδώς παρατεινόμενη εκκρεμότητα απογραφής των δημοσιευμένων νεοελληνικών μεταφράσεων», ανανεώνοντας παλαιότερη υπόδειξή του για την ανάγκη να γραφτεί Ιστορία των λογοτεχνικών μεταφράσεων (Σαββίδης 1995/96, 1966). Στις μέρες μας επαναλαμβάνεται πιο συστηματικά και τεκμηριωμένα η πρόωπη και έγκυρη προειδοποίηση του Τέλλου Άγρα ότι ο τομέας της μετάφρασης αποτελεί οργανικό μέρος της λογοτεχνίας μας («αλλά μήπως κι η μετάφραση δεν είναι λογοτεχνία ελληνική;»)^[1] Ο Τ. Καγιαλής, για παράδειγμα, επισημαίνει με έμφαση ότι τα μεταφρασμένα κείμενα συνιστούν «αναπόσπαστο και ισότιμο τμήμα της λογοτεχνίας κάθε γλωσσικής κοινότητας» (Καγιαλής 1993c). Ο Ν. Βαγενάς, εξάλλου, σωστά σημειώνει ότι «μια ιστορία της λογοτεχνίας που δεν περιλαμβάνει τις μεταφράσεις είναι ελλιπής ιστορία» (Βαγενάς 1989, 29). Ασφαλώς, η μετάφραση, η λογοτεχνικά καταξιωμένη μετάφραση που πείθει ως δημιουργική γραφή, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως δευτέρας ποιότητας παραγωγή, ως ωχρή απομίμηση και

αντιγραφή ενός άλλου κειμένου. Η, όπως παρατηρεί ο Β. Κουτσιβίτης, «η μετάφραση, πριν να είναι "μετά-", είναι "-φράση", είναι, δηλαδή, σύνταξη ενός κειμένου που υπακούει στις ίδιες αρχές με οποιοδήποτε άλλο κείμενο» (Κουτσιβίτης 1994).

Βέβαια, απόψεις γύρω από το θέμα αυτό είχαν διατυπωθεί και σε παλαιότερες εποχές (κυρίως από τους Δ. Καταρτζή, Α. Κοραή, Ε. Ροΐδη, Σ. Βάλβη, Ι. Καμπουρόγλου, Ι. Πολυλά κ.ά.). Ας θυμηθούμε ακόμη ότι από τον περασμένο αιώνα, ο Κ. Παλαμάς (1897, 1898), ο Ν. Επισκοπόπουλος (1896), ίσως και άλλοι, εξήραν, για παράδειγμα, τη λογοτεχνική σημασία του μεταφραστικού έργου του Πολυλά ή του Βαλαωρίτη. Επίσης, ποιητές όπως ο Καρυωτάκης στα 1920 ή ο Βαγενάς στις μέρες μας στεγάζουν σε βιβλία τους τόσο πρωτότυπα όσο και μεταφρασμένα ποιήματα.^[2]

Η φιλολογική προεργασία στις μεταφράσεις

Δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι ελάχιστη φιλολογική προεργασία έχει γίνει έως σήμερα στο θέμα των μεταφράσεων· και ότι συνήθως ξεκινούμε από το τέλος: βασιζόμαστε επιλεκτικά σε σποραδικά φαινόμενα, ενώ παραβλέπουμε και αγνοούμε τη συνολική διάσταση των πραγμάτων. Πράγματι, αν εξαιρέσουμε τις φιλότιμες (αλλά σε μεγάλο βαθμό λειψές, ιδίως όσον αφορά τον μη ελλαδικό και μάλιστα τον αθηναϊκό χώρο) βιβλιογραφίες του Γ. Κ. Κατσιμπαλή και μερικές ανάλογες εργασίες νεότερων που συνήθως αναφέρονται σε μεμονωμένα πρόσωπα της παγκόσμιας λογοτεχνίας, και παρά το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια πυκνώνουν οι συγκριτολογικές μελέτες, δεν θα βρούμε τα απαραίτητα έργα υποδομής στον τομέα αυτό.^[3]

Η μελέτη των μεταφράσεων

Η μελέτη των μεταφράσεων, που είναι ίσως μια από τις πιο σημαντικές και γοητευτικές περιοχές της Συγκριτικής Φιλολογίας, θα μπορούσε να αποβεί πολλαπλά χρήσιμη και διαφωτιστική, όχι μόνο όσον αφορά τη μέτρηση της τύχης ενός λογοτέχνη ή ενός κειμένου σε μια ξένη γραμματεία, αλλά και ως προς τη σημασία και τη συμβολή της μεταφρασμένης παραγωγής στην εξέλιξη της λογοτεχνίας. Κατ' αρχάς θα ενδιέφερε να αναζητηθούν οι προϋποθέσεις και να αναψηλαφηθούν οι παράγοντες που καθορίζουν κατά καιρούς τις μεταφραστικές επιλογές: ποιοι μεταφράζουν ποιους συγγραφείς και ποια κείμενα, ποιων εθνικών λογοτεχνιών, εποχών ή τάσεων. Η λογοτεχνική μετάφραση συνιστά από μόνη της κριτική πράξη: ο μεταφραστής δηλώνει την προτίμησή του προς ένα συγγραφέα ή έργο, κατευθυνόμενος, αφενός, από την προσωπική ευαισθησία, τις γλωσσικές δυνατότητες και τις ιδεολογικές, λογοτεχνικές ή άλλες προτιμήσεις του και, αφετέρου, από παράγοντες που αφορούν τον συγγραφέα, το κείμενο και το αναγνωστικό κοινό, όπως: η φήμη και η προϊστορία του μεταφραζόμενου συγγραφέα ή έργου, το περιεχόμενο, η τεχνική και το είδος του κειμένου, οι πρωτοβουλίες των εκδοτικών κυκλωμάτων, η δεκτικότητα του χώρου στον οποίο προορίζεται να κυκλοφορήσει η μετάφραση, κτλ. Αυτοί και άλλοι παράγοντες καθορίζουν σε μεγάλο ή μικρότερο βαθμό το είδος, την πυκνότητα, την ποιότητα αλλά και την υποδοχή των μεταφρασμένων έργων.

Προχωρώντας σε πιο βαθιά νερά, θα ήταν σημαντικό να αναζητηθούν και να εξεταστούν οι τυχόν σχέσεις ανάμεσα στο μεταφρασμένο και το αρχικό κείμενο, όχι τόσο για να ελεγχθεί η πιστότητα ή η απιστία του πρώτου, αλλά κυρίως για να ανιχνευθεί η στάση του μεταφραστή απέναντι στο ξενόγλωσσο κείμενο· δηλαδή κατά πόσο αυτός υφάινει «δεσμούς ανάμεσα στο οικείο και το ξένο, ανάμεσα στα τωρινά και τα περασμένα» (κατά την έκφραση του Antoine Berman).^[4] Η, ακόμη, για να διερευνηθεί κατά πόσο εξωραϊζει και αλλοιώνει αισθητικά ή ιδεολογικά το πρωτότυπο· και, γενικότερα, με ποιες συντηρητικές επιλογές ή ριζοσπαστικές πρωτοβουλίες του κατορθώνει ή όχι να φτάσει στο αισθητικό αποτέλεσμα.

Η πενήνταετία 1880-1930

Η περίοδος των πενήντα χρόνων 1880-1930 θεωρείται σημαδιακή για τη μοίρα της νοτιοανατολικής

περιφέρειας του μείζονος ελληνισμού, δεδομένου ότι η Σμύρνη διανύει την τελευταία φάση της ακμής της πριν από την Καταστροφή του 1922, ενώ οι ελληνικές παροικίες της Αιγύπτου διαγράφουν και ολοκληρώνουν, ως το 1930, την ανοδική τους πορεία. Στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο, αντίθετα, η αρχικά υποτυπώδης πνευματική κίνηση ενδυναμώνεται από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και ύστερα.

Έκταση της καταγραφής

Οι καταγραφές που συγκεντρώνονται εδώ σε βάση δεδομένων αποτελούν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των κειμένων που μεταφράζονται στη νοτιοανατολική πτέρυγα του μείζονος ελληνισμού. Εκτός από τις δημοσιεύσεις μεταφράσεων σε περιοδικές εκδόσεις, ο αριθμός των αυτοτελών εκδόσεων είναι σημαντικός, ενώ πολύ περισσότερες φαίνεται να είναι οι μεταφράσεις που δημοσιεύονται σε εφημερίδες. Στην περίπτωση της Κύπρου, π.χ., τα μεταφρασμένα κείμενα που δημοσιεύονται σε τοπικές εφημερίδες είναι πολλαπλάσια αυτών που παρουσιάζονται σε περιοδικές εκδόσεις. Στις καταγραφές περιλαμβάνονται και οι λογοτεχνικές μεταφράσεις των κυπριακών εφημερίδων, αφενός γιατί η έρευνα αυτή είχε προηγηθεί και ολοκληρωθεί, και αφετέρου επειδή το αντίστοιχο υλικό που εντοπίστηκε στα λιγοστά κυπριακά περιοδικά και ημερολόγια της περιόδου 1880-1930 ήταν ποσοτικά ελάχιστο σε σύγκριση με ό,τι δημοσιεύτηκε στις υπόλοιπες περιοχές του μείζονος ελληνισμού και όχι αντιπροσωπευτικό των κυπριακών μεταφραστικών επιλογών της εποχής.

Έχουν καταγραφεί αναλυτικά οι λογοτεχνικές μεταφράσεις που περιέχονται σε περιοδικά, ημερολόγια και λευκάματα που βγήκαν στις περιοχές της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης, της Κύπρου και της Αιγύπτου.^[5] Με την εξαίρεση της Κύπρου, δεν καλύπτονται τα μεταφρασμένα έργα που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες. Συνολικά εξετάστηκαν 243 τίτλοι περιοδικών εκδόσεων, οι οποίοι κατανέμονται κατά περιοχές ως εξής:

- Μικρασία 96 (68 βγαίνουν στην Κωνσταντινούπολη, 17 στη Σμύρνη και άλλοι 11 σε μικρότερες πόλεις ή σε άλλες περιοχές^[6])
- Κύπρος 79 (εδώ περιλαμβάνονται και 53 τίτλοι εφημερίδων)
- Αίγυπτος 68 (49 εκδίδονται στην Αλεξάνδρεια και 19 στο Κάιρο)

Αρκετά από τα έντυπα αυτά σώζονται σε ελλιπείς σειρές σε βιβλιοθήκες της Θεσσαλονίκης, της Αθήνας, της Κύπρου, της Αλεξάνδρειας και του Λονδίνου (βλ. Έντυπα (και βιβλιοθήκες)).

Επίσης, καταγράφονται 261 αυτοτελείς εκδόσεις μεταφρασμένων λογοτεχνικών έργων που τυπώθηκαν στις ίδιες περιοχές. Διευκρινίζεται ότι η καταγραφή αυτή δεν είναι εξαντλητική και βασίζεται, κυρίως, σε δευτερογενείς πηγές.

Λογοτεχνικά περιοδικά και λογοτεχνικές μεταφράσεις

Κατά τον φθινόβιο 19ο και κατά τις πρώτες δύο ή τρεις δεκαετίες του 20ού αιώνα, εμφανίζονται στα μεγάλα κέντρα του ευρύτερου ελληνισμού καλά λογοτεχνικά περιοδικά -όπως η *Νέα Ζωή*, το *Σεράπιον*, τα *Γράμματα* και η *Αργώ* της Αλεξάνδρειας, η *Ζωή*, το *Νέον Πνεύμα*, τα *Χρονικά* και ο *Διώνυσος* της Κωνσταντινούπολης, η *Νεότης*, η *Νέα Ζωή* και η *Τέχνη* της Σμύρνης, καθώς και η *Αβγή* της Λεμεσού-, τα οποία προβάλλουν αρκετές λογοτεχνικές μεταφράσεις και, επιπρόσθετα, φιλοξενούν ενημερωτικά ή κριτικά σημειώματα για πρόσωπα και κείμενα της παγκόσμιας λογοτεχνίας.^[7]

Επίσης, προκηρύσσονται κάποτε διαγωνισμοί λογοτεχνικής μετάφρασης, γεγονός που υποδεικνύει την έφεση για αναβάθμιση της δραστηριότητας αυτής. Για παράδειγμα, το *Νέον Πνεύμα* της Κωνσταντινούπολης εξαγγέλλει το 1909 διαγωνισμό μετάφρασης, αλλά τον περιορίζει σε έργα του Μπάιρον (τχ. 30 [17 Μαΐου 1909] 65). Τον επόμενο χρόνο, ανάλογος διαγωνισμός που αφορά έμμετρες μεταφράσεις από ευρωπαϊκές γλώσσες στα ελληνικά προκηρύσσεται και στο περιοδικό *Ελικών* της Λεμεσού (τχ. 20 [Δεκ. 1910] στο εξώφυλλο).

Στατιστικά δεδομένα

Τόσο η πρωτότυπη όσο και η μεταφρασμένη πεζογραφία που δημοσιεύεται σε ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα υπερτερεί αριθμητικά σε σχέση με την ποίηση, ενδεχομένως γιατί η πρώτη είναι περισσότερο προσιτό και δημοφιλές ανάγνωσμα, καθώς βρίσκεται πιο κοντά στο μέσο αισθητικό γούστο από ό,τι η ποίηση.^[8]

Κάτι ανάλογο συνάγεται και από τη βιβλιογραφική καταγραφή των λογοτεχνικών μεταφράσεων του νοτιοανατολικού ελληνισμού, που περιλαμβάνει 4.407 λήμματα, στα οποία την πρωτοκαθεδρία κατέχει η πεζογραφία:

- Πεζογραφία, 2.510 λήμματα (57% περίπου)
- Ποίηση, 1.473 λήμματα (33% περίπου)
- Κριτική-δοκίμιο, 213 λήμματα (5% περίπου)
- Θέατρο, 211 λήμματα (5% περίπου)

Ως προς τις αυτοτελείς εκδόσεις (261 μεταφρασμένα λογοτεχνικά βιβλία) συνάγεται η εξής αναλογία:

- Πεζογραφία (κυρίως, μυθιστόρημα), 217 τίτλοι (83% περίπου)
- Θέατρο, 23 τίτλοι
- Ποίηση, 15 τίτλοι
- Δοκίμιο, 6 τίτλοι

Ο πραγματικός αριθμός των μεταφραζόμενων συγγραφέων (βλ. Συγγραφείς) αλλά και των μεταφραστών (βλ. Μεταφραστές) δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, επειδή σε αρκετές περιπτώσεις αυτοί δεν κατονομάζονται. Οι επώνυμοι ξενόγλωσσοι συγγραφείς ανέρχονται στους 1.560 περίπου. Περισσότερο, σε αριθμό λημμάτων, επανέρχονται οι:

Χάινε	116	Σουλύ-Προυντόμ	30
Μοπασάν	72	Ρισπέν	29
Μποντιέρ	55	Ντοντέ	27
Ουάλντ	55	Γκόρκι	26
Μορεάς	54	Ντανούντσιο	26
Τολστόι	49	Σααντί	26
Πόε	48	Σιέγκεβιτς	23
Ταγκόρ	46	Λιούις	22
Τσέχοφ	46	Μέτερλινκ	22
Δάντης	40	Σαίξπηρ	22
Ουγκό	40	Λεμέτρ	21
Κοπέ	38	Μεντέ	21
Γκαίτε	33	Τουργκένιεφ	21
Μπάιρον	31	Σέλλεϋ	20

Με δυο λόγια προτιμώνται λογοτέχνες κυρίως του 19ου αιώνα: ποιητές του ευρωπαϊκού ρομαντισμού και ιδιαίτερα του αισθητισμού και του συμβολισμού ή συναφών τάσεων, καθώς και (ρώσοι και γάλλοι) ρεαλιστές πεζογράφοι.

Μεταφραστικές προτιμήσεις

Πάντως, παρά το γεγονός ότι ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα είχε διαπιστωθεί και επικριθεί η γαλλομανία των ελλήνων μεταφραστών και αναγνωστών, η γαλλική και γενικά η γαλλόφωνη λογοτεχνία φαίνεται ότι

κυριαρχεί στις μεταφραστικές επιλογές όχι μόνο του ελλαδικού κορμού αλλά και της ανατολικής περιφέρειας του ελληνισμού την περίοδο 1880-1930. Ωστόσο, όπως έχει ήδη διαφανεί από την απλή παράθεση μερικών ονομάτων μεταφραζόμενων συγγραφέων, είναι αξιοσημείωτα τα ανοίγματα που παρατηρούνται όχι μόνο στη δυτική λογοτεχνία, αλλά και σε ανατολικές και σε βόρειες λογοτεχνίες.

Ποίηση

Η περίπτωση του ρομαντικού και ταυτόχρονα αντιρρητορικού γερμανού ποιητή Χάινε, που σύμφωνα με την εκτίμηση του Κ. Θ. Δημαρά «παραστέκει ουσιαστικά στην επώαση και στη διαμόρφωση της γενεάς του 1880» (Δημαράς 1981, 298), κυριαρχεί στη μεταφρασμένη ποίηση της πεντηκονταετίας 1880-1930.

Επιλέγεται για μετάφραση από 38 μεταφραστές, από τον ελλαδικό κορμό αλλά και από τη νοτιοανατολική περιφέρεια. Εκτός από τους παλαιότερους Άγγελο Βλάχο, Παύλο Γνευτό, Μιλτιάδη Μαλακάση, και οι νεότεροι Τώνης Χρηστίδης, Γεωργία Λοφίτη, Ιορδάνης Ιορδανίδης, Κώστας Καρυωτάκης, Πάνος Αμηνάς, Λέων Κουκούλας και Πέτρος Ραΐσης φαίνεται ότι συγκλίνουν στην προτίμησή τους προς τον χαμηλόφωνο λυρισμό ή τη σατιρική και σαρκαστική διάθεση του γερμανού ποιητή.

Ο «καταραμένος» Μποντλέρ συγκεντρώνει αρκετές προτιμήσεις κατά τις δεκαετίες του 1910 και του 1920, κυρίως ανάμεσα σε νεοσυμβολιστές ή και σοσιαλιστές νέους. Φαίνεται ότι ο αντικομφορμισμός και η επαναστατική διάθεση του γάλλου ποιητή ανταποκρίνονται στις λογοτεχνικές και ιδεολογικές αναζητήσεις της λεγόμενης Γενιάς του 1920. Επιλέγονται επίσης ποιητές του συμβολισμού (κατά κύριο λόγο ο Μορεάς, ίσως και λόγω της ελληνικής του καταγωγής, και λιγότερο ο Μέτερλινκ και ο Ρισπέν), πρόδρομοι ή εκπρόσωποι του αισθητισμού (Πόε, Ουάιλντ, Ντανούντσιο) και του παρνασσιισμού (Κοπέ, Σουλύ-Προυντόμ), σημαντικά ονόματα του παλαιότερου ρομαντισμού (Ουγκό, Γκαίτε, Μπάιρον, Σέλλεϋ) αλλά και κλασικοί ποιητές του μεσαιώνα, όπως ο Δάντης.

Η γεωγραφική θέση της νοτιοανατολικής πτέρυγας του ελληνισμού αλλά και διάφορες συγκυρίες (όπως ο ευρωπαϊκός ανατολισμός του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού και η βράβευση του ινδού Ταγκόρ με το Νομπέλ της Λογοτεχνίας το 1913) διευκόλυναν την επαφή με ανατολικές λογοτεχνίες. Περισσότερο δημοφιλείς φαίνεται να είναι μερικοί πέρσες ποιητές του Μεσαίωνα, όπως οι Ομάρ Καγιάμ, Φιρντούσι, Νιζάμι και Σααντί. Είναι αξιοσημείωτο επίσης το γεγονός ότι σε έντυπα της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης μεταφράζονται (συνήθως από το πρωτότυπο) δείγματα της τουρκικής λογοτεχνίας, όπως των Ναμίκ Κεμάλ, Μπακί, Ισμαήλ Σαφά, Τεφίκ Φικρέτ, Αχμέτ Ρασίντ κ.ά. Αντίθετα, τόσο στην Κύπρο και στην Αίγυπτο όσο και στον ελλαδικό χώρο το περιορισμένο (προφανώς για πολιτικούς λόγους) ενδιαφέρον για την τουρκική λογοτεχνία εξαντλείται μόνο σε μερικά φιλολογικά σημειώματα.^[9]

Πεζογραφία

Παρατηρείται ότι έχουν παραμεριστεί πια τα ονόματα των Δουμά, Σμιτ και Σύη (που κατείχαν τη μερίδα του λέοντος στις αυτοτελείς εκδόσεις κατά την πεντηκονταετία του ελληνικού ρομαντισμού· βλ. Ντενίση 1995), και προτιμώνται συγγραφείς ρεαλιστικών κατευθύνσεων, όπως οι Μοπασάν, Τολστόι και Ντοντέ, αλλά και πρόδρομοι ή εκπρόσωποι του αισθητισμού, του συμβολισμού και συναφών τάσεων, όπως οι Ουάιλντ, Ντανούντσιο, Πόε, Τουργκένιεφ και Βιλιέ Ντελίλ Αντάμ.

Εξάλλου, κατά τον φθίνοντα 19ο αιώνα, και μάλιστα στα χρόνια ύστερα από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Ρωσική Επανάσταση, παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον για τη ρεαλιστική κοινωνιστική πεζογραφία, κυρίως ανάμεσα σε ομάδες νέων με σοσιαλιστικές κατευθύνσεις. Περισσότερο προτιμώνται εκπρόσωποι της νεότερης ρωσικής πεζογραφίας, όπως οι Τσέχοφ και Γκόρκι, καθώς και ανθρωπιστές και αντιμιλιταριστές πεζογράφοι, όπως οι Σιέγκεβιτς, Μπαρμπύς και Φρανς.^[10] Ας σημειωθεί, όμως, ότι και στις αυτοτελείς εκδόσεις της πεντηκονταετίας 1880-1930 εξακολουθούν να δεσπόζουν τα ονόματα των δοκιμασμένων και δημοφιλών, τότε τουλάχιστον, γάλλων μυθιστοριογράφων Μοντεπέν, Δουμά και Ρίμπουργκ.

Θέατρο

Τα μεταφρασμένα θεατρικά κείμενα που δημοσιεύονται κατά την περίοδο αυτή υστερούν σημαντικά, ως προς την ποσότητα, από τα αντίστοιχα κείμενα πεζογραφίας και ποίησης· και αυτό για ευνόητους λόγους. Το λογοτεχνικό είδος του θεάτρου πραγματώνεται, τώρα, κυρίως με την παράστασή του και όχι τόσο ως ανάγνωσμα.

Μοναδική ίσως εξαίρεση στην προβολή της θεατρικής γραφής αποτελεί η περιοδική έκδοση *Θεατρική Βιβλιοθήκη* (Κωνσταντινούπολη 1880-1883;), που δημοσιεύει αποκλειστικά θεατρικά έργα, από τα οποία ελάχιστα είναι πρωτότυπα. Στο έντυπο αυτό συστεγάζονται κείμενα επώνυμων και ανώνυμων συγγραφέων, από το σαιξπηρικό δράμα και την ιταλική κωμωδία του Γκολντόνι ως τα έργα των ρομαντικών Γκαίτε, Σίλλερ, Ουγκό και Δουμά.

Αργότερα, εμφανίζονται δείγματα νεότερων τάσεων, του νατουραλισμού, του συμβολισμού και του εξπρεσιονισμού, καθώς και κωμωδίες ηθών. Εκτός από τους δημοφιλείς, τότε, γάλλους θεατρικούς συγγραφείς Λαβετάν και Ροσάν, μεταφράζονται και οι Στρίντμπεργκ, Ίψεν, Μέτερλικ κ.ά.

Κριτική-δοκίμιο

Η έφεση για γνωριμία με ξένες λογοτεχνίες εκδηλώνεται και με τη μετάφραση σχετικών μελετών και κριτικών. Μεταξύ άλλων παρουσιάζονται άρθρα για την αγγλική, την αραβική, τη γερμανική και την ιταλική λογοτεχνία, σημειώματα για τη ρωσική και τη μεξικανική ποίηση, για το κινέζικο θέατρο· και, επιπλέον, κείμενα για τους παλαιότερους ή καταξιωμένους λογοτέχνες Σαίξπηρ, Μπάιρον, Πόε, Μποντλέρ, Τολστόι, Ίψεν, Ουάιλντ, Φρανς κ.ά.

Μεταφραστές

Οι επώνυμοι μεταφραστές ξεπερνούν τους 1.100 (βλ. Μεταφραστές)· σε αυτούς συγκαταλέγονται κάπου 130 γυναίκες (ή ποσοστό 11,7%).^[11]

Οι περισσότεροι μεταφράζουν από ευρωπαϊκές γλώσσες, κυρίως από τα γαλλικά και τα αγγλικά και δευτερευόντως από τα ρωσικά, τα γερμανικά και τα ιταλικά· πιο σπάνια, από τα τουρκικά, τα αραβικά και τα λατινικά· και, σε μεμονωμένες περιπτώσεις, από τα ισπανικά, τα σερβικά, τα πολωνικά, τα ρουμανικά, τα βουλγαρικά, τα ουγγρικά και τα δανέζικα.

Περισσότερο παραγωγικοί, τουλάχιστον με βάση τον αριθμό των κειμένων που μεταφράζει ο καθένας, είναι οι εξής (βάσει των καταγραμμένων λημμάτων):

Ιερώνυμος Βαρλαάμ	88	Λύσανδρος Πράσιнос	28
Αμ. Χουρμούζιος	70	Αικατερίνη Ι. Σκαλιστήρη	28
Εύδωρος Βυζαντινός	66	Δημητρός Μ. Δημητριάδης	26
Αρσένιος Νικολαΐδης	58	Λαΐλιος Καρακάσης	26
Δίος Ανατόλιος	53	Κ. Ν. Κωνσταντινίδης	24
Νίκος Γριμάλδης	52	Ονούφριος Ιασονίδης	23
Πάνος Σταυρινός	48	Πάνος Αμηνάς	22
Γιάννης Λεύκης	40	Δημήτριος Μ. Μελισσόπουλος	21
Σωκράτης Σταματίου	35	Γεώργιος Θ. Σημηριώτης	21
Χριστόδουλος Σ. Χουρμούζιος	30	Δ. Γ. Μοστράτος	20
Μιχαήλ Αργυρόπουλος	28	Άγγελος Σημηριώτης	20

Αρκετοί από τους μεταφραστές της νοτιοανατολικής περιφέρειας του ελληνισμού δημοσιεύουν κείμενά τους και σε αυτοτελείς ή σε περιοδικές εκδόσεις της Αθήνας, με τον ίδιο τρόπο που επώνυμοι και ανώνυμοι ελλαδίτες λογοτέχνες (λ.χ. ο Παλαμάς, ο Σικελιανός, ο Καρυωτάκης, ο Άγρας κ.ά.) στέλνουν πρωτότυπα ή μεταφρασμένα έργα τους σε έντυπα της Αλεξάνδρειας, της Σμύρνης ή της Κωνσταντινούπολης, αργότερα και της Κύπρου.

Όσον αφορά τη γυναικεία συμβολή στον μεταφραστικό τομέα, το ποσοστό που αναφέρθηκε (11,7%) δεν είναι και τόσο ευκαταφρόνητο, αν λάβουμε υπόψη ότι οι γυναίκες συγγραφείς των περιοχών αυτών κατά την αντίστοιχη περίοδο δεν πρέπει να ήταν περισσότερες από ό,τι οι μεταφράστριες.

Εκτός από την Αικατερίνη Σκαλιστήρη, η οποία μεταφράζει διηγήματα άσημων ή τότε δημοφιλών, κυρίως γάλλων συγγραφέων (Μ. Alanic, J. H. Rosny, H. Lavedan, L. Faran, M. Bonnefois κ.ά.), ας αναφερθούν εδώ μερικά άλλα ονόματα γυναικών (Αγλαΐα Πρεβεζιώτου, Κορνηλία Πρεβεζιώτου, Ευριδίκη Αλεξανδρίδου, Έλλη Σολομωνίδου, Μαρία Παπαριστείδου, Αλεξάνδρα Σαντοριναίου, Γεωργία Λοφίτη, Περσεφόνη Παπαδοπούλου, Δέσποινα Μπεκέ), οι οποίες στρέφουν το ενδιαφέρον τους κυρίως σε λογοτέχνες του ρομαντισμού και του συμβολισμού (λ.χ. Μπάιρον, Λαμαρτίν, Ουγκό, Κοπέ, Τουργκένιεφ, Μέτερλινκ), καθώς και μερικών άλλων (Κοραλία Μακρή, Ευτέρπη Τσάρλτων, Ουρανία Σπυράκη, Αθηνά Σαραντίδη, Ζωή Λάσκαρη), που μεταφράζουν απευθείας από το πρωτότυπο δείγματα από τη (γαλλική και ρωσική) ρεαλιστική πεζογραφία (λ.χ. Μοπασάν, Τσέχοφ, Αντρέγιεφ).

Η αλεξανδρινή Ευαγγελία Βάθη, εξάλλου, επιλέγει αντιπροσωπευτικά κείμενα της αγγλικής λογοτεχνίας, τόσο της «κλασικής» όσο και της ρομαντικής και βικτοριανής περιόδου (Μίλτον, Μπάιρον, Τ. Μουρ, Ελ. Μπράουνινγκ, Χουντ κ.ά.).

Τάσεις και τεχνοτροπίες

Από μια δειγματοληπτική διερεύνηση της βιβλιογραφικής αυτής καταγραφής, θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι σε πολυσυλλεκτικά οικογενειακά και άλλα έντυπα οι μεταφραστικές επιλογές αφορούν ποικίλες περιοχές και τάσεις της παγκόσμιας λογοτεχνίας: σημαντικά ονόματα εναλλάσσονται με άγνωστους ή ασήμαντους λογογράφους: παλαιότεροι συγκατοικούν με νεότερους, ρομαντικοί με ρεαλιστές, παραδοσιακοί με νεότερους κτλ.

Από την άλλη, δεν λείπουν περισσότερο συνειδητοί και συστηματικοί μεταφραστές, οι οποίοι συσπειρώνονται γύρω από έντυπα με πιο αποκρυσταλλωμένες λογοτεχνικές κατευθύνσεις. Για παράδειγμα, σε αξιόλογα ή σημαντικά περιοδικά των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, όπως στα *Σεράπιον* και *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας, *Ζωή* και *Χρονικά* της Κωνσταντινούπολης, *Νεότης* και *Τέχνη* της Σμύρνης, καθώς και στην *Αβγή* της Λεμεσού αρκετές μεταφραστικές επιλογές (όπως και πρωτότυπες συνεργασίες) συγκλίνουν προς την κατεύθυνση του αισθητισμού και του συμβολισμού, ενώ δεν λείπουν πεζογραφήματα ρεαλιστικών τάσεων.

Παράλληλα, σε τέτοια λογοτεχνικά έντυπα δεξιώνονται ή τουλάχιστον συζητούνται -από νωρίς για τα ελληνικά (ή και για τα ευρωπαϊκά) λογοτεχνικά πράγματα- μηνύματα και δείγματα νεοτερικών καλλιτεχνικών ρευμάτων των αρχών του αιώνα μας, όπως του εξπρεσιονισμού, του φουτουρισμού και του εικονισμού. Το μανιφέστο του φουτουρισμού, για παράδειγμα, πρωτομεταφράζεται σχεδόν αμέσως ύστερα από τη δημοσίευσή του, μερικώς ή στο σύνολό του, έστω και για να σχολιαστεί αρνητικά, στα περιοδικά *Νέον Πνεύμα* της Κωνσταντινούπολης, *Σεράπιον* της Αλεξάνδρειας και *Κόσμος* της Σμύρνης.^[12] Η, ακόμη, ονόματα και τεχνοτροπικά γνωρίσματα του εξπρεσιονισμού και του εικονισμού παρουσιάζονται ή μνημονεύονται από τον κύκλο της *Αβγής* της Λεμεσού. Εδώ, ας πούμε, αναφέρονται από το 1924 τα ονόματα των Έζρα Πάουντ και Μπόρις Πιλνιάκ (Ανώνυμος 1924· Ιντιάνος 1924).

Μεταφρασμένοι συγγραφείς

Με βάση τα έως τώρα βιβλιογραφικά και άλλα δεδομένα για το σύνολο των νεοελληνικών μεταφράσεων, διαπιστώνεται, επίσης, ότι σημαντικά ονόματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας πρωτομεταφράζονται (ή πρωτοσχολιάζονται) στα ελληνικά όχι στο εθνικό κέντρο αλλά στη νοτιοανατολική περιφέρεια του ελληνισμού (βλ. Συγγραφείς).

Λόγου χάρη, θεατρικό κείμενο του Ίψεν μεταφράζεται ανώνυμα στην *Εβδομαδιαία Επιθεώρηση* του *Νεολόγου* της Κωνσταντινούπολης το 1892, δύο χρόνια πριν από την πρώτη παράσταση ιψενικού δράματος στην Αθήνα.^[13] Η, την εποχή κατά την οποία το πρωτοποριακό κίνημα του φουτουρισμού σχολιάζεται και συνήθως χλευάζεται σε έντυπα του ελλαδικού χώρου και του ευρύτερου ελληνισμού, οι Θεόδωρος Έξαρχος και Πάνος Πετρίδης μεταφράζουν κείμενα του Μαρινέτι για το περιοδικό *Νεότης* της Σμύρνης (το 1912 και το 1913 αντίστοιχα).

Επίσης, θεατρικό κείμενο του Πιραντέλλο δημοσιεύεται για πρώτη φορά στα ελληνικά το 1925 από τον Λουκά Χριστοφίδη στην *Εικονογραφημένη Ανατολή* της Αλεξάνδρειας, ύστερα από πρωιμότερες αθηναϊκές παραστάσεις έργων του.^[14] Η, ακόμη, ο βικτοριανός πεζογράφος Τόμας Χάρντι, καθώς και άλλοι, νεότεροι άγγλοι λογοτέχνες (όπως οι Μάνσφιλντ, Γκαλσγουόρθι και Σασούν) μεταφράζονται σχετικά νωρίς για τα ελληνικά δεδομένα από νεαρούς συνεργάτες της *Αβγής* της Λεμεσού.^[15] Ας σημειωθεί εδώ ότι ένας από τους βασικούς συντελεστές του περιοδικού *Αβγή*, ο Αντώνης Ιντιάνος, κατά τη δεκαετία του 1930 μεταφράζει ποιήματα του Έζρα Πάουντ (για πρώτη φορά στα ελληνικά, το 1935, λίγους μήνες πριν από τον Σεφέρη), καθώς και αξιόλογα δείγματα νεοτερικών τάσεων από την παγκόσμια λογοτεχνία: Τζ. Κόνραντ, Τ. Σ. Έλιοτ, Φ. Γκαρθία Λόρκα, Ντ. Χ. Λώρενς, Τ. Μαν, Λ. Πιραντέλλο κ.ά. (στο περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα* των χρόνων 1934-1939).

Θεωρητικοί προβληματισμοί των μεταφραστών

Κατά καιρούς μερικοί μεταφραστές διατυπώνουν και θεωρητικούς προβληματισμούς γύρω από τη μεταφραστική πράξη. Επανειλημμένα σημειώνεται ο κοινός τόπος ότι το πρωτότυπο κείμενο ζημιώνεται κατά πολύ όταν μεταφερθεί σε άλλη γλώσσα. Επίσης, τίθεται το δίλημμα για πρόκριση ανάμεσα στις «ωραίες άπιστες» και τις «άσχημες πιστές», για να τονιστούν αφενός η αξία της «δημιουργικής» μετάφρασης που απομακρύνεται λιγότερο ή περισσότερο από το πρωτότυπο και, αφετέρου, ο κίνδυνος να αλλοιωθούν το γράμμα και το πνεύμα του αρχικού κειμένου.

Ονούφριος Ιασονίδης

Ο κύπριος Ονούφριος Ιασονίδης, στην προσπάθειά του να μεταφράσει ποίημα του Μπάιρον κατά τη δεκαετία του 1880, παρόλο που αναγνωρίζει την αξία της «δημιουργικής» μετάφρασης, προτιμά να είναι συντηρητικότερος.^[16]

Γλαύκος Αλιθέρης

Ο αλεξανδρινός λογοτέχνης Γλαύκος Αλιθέρης σημειώνει γύρω στα 1920 ενδιαφέρουσες απόψεις για τη θεωρία της μετάφρασης, μερικές από τις οποίες επαναλαμβάνονται τεκμηριωμένα, πολύ αργότερα, από τον Νάσο Βαγενά. Μεταξύ άλλων ο Αλιθέρης κρίνει την επιτυχία ενός μεταφρασμένου λογοτεχνικού κειμένου ανάλογα με το αν αυτό λειτουργεί στην ψυχή του αναγνώστη όπως και το πρωτότυπο. Δηλώνει ότι προτιμά «τη μετάφραση της βαθύτερης ουσίας, από την άλλη την εξωτερικότερη κι επιπόλαιη της απλής μορφής». Η παραδέχεται ότι «μετάφραση κυριολεκτικά δεν μπορεί να υπάρξει, κι ότι στα μεταφραζόμενα έργα θ' ανακαλύπτουμε πάντα, με μια δόση σχετικής αναλογίας, δυαδική προσωπικότητα: του πρώτου ποιητή και του δεύτερου τεχνίτη» (Αλιθέρης 1923-1924).^[17]

Κωστής Παλαμάς

Ας θυμηθούμε εδώ ότι και ο Παλαμάς είχε διατυπώσει από νωρίς (το 1894) αξιολογικότερες απόψεις για το δημιουργικό έργο του μεταφραστή. Στο σημειώματά του «Η μετάφρασις της "Υπατίας"» (*Απαντα*, τ. ΙΕ', σ. 284-285) μεταξύ άλλων παρατηρεί: «*Τίποτα δεν μεταφράζεται, και όλα μεταφράζονται. Τίποτε δεν μεταφράζεται, γιατί και ο μεταφραστής, θέλει δε θέλει, δείχνει την τέχνη τη δική του, κι όχι εκείνη του ποιητή. Όλα μεταφράζονται, όταν η τέχνη του μεταφραστή είναι κατά το ποσόν ή κατά το ποιόν ανάλογη προς την τέχνη του ποιητή. Για τούτο συμβαίνει στη φιλολογία μας πολλές φορές οι πλέον ωραίες μεταφράσεις να είναι και οι ολιγώτερον πιστές*».

Αντώνης Ιντιάνος

Και ο Αντώνης Ιντιάνος, κρίνοντας αρνητικά την ελληνική απόδοση διηγημάτων του Τόμας Χάρντι από τον Γιώργο Φυλαχτού, σημειώνει βάσιμες και ενδιαφέρουσες απόψεις για τον ρόλο του μεταφραστή: αυτός θα πρέπει να συμφιλιωθεί με την τέχνη του ξένου συγγραφέα, ώστε να είναι σε θέση να αποδώσει όχι μόνο ή όχι τόσο το περιεχόμενο του αρχικού κειμένου, αλλά, κυρίως, τη διατύπωση· θα πρέπει να προσεγγίσει εννοιακά το ύφος του πρωτότυπου λόγου και να εναρμονίσει το γράμμα και το πνεύμα στη νέα γλωσσική του μορφή (Ιντιάνος 1925).

Για τη μετάφραση της ποίησης

Κατά την περίοδο 1880-1930, ενώ πυκνώνουν οι προσπάθειες καταστρατήγησης της έμμετρης ποίησης με ανοίγματα στον ελευθερωμένο στίχο και στο ποίημα σε πεζό, οι περισσότεροι μεταφραστές ποιητικών κειμένων φαίνεται ότι προτιμούν να τα αποδίδουν σε έμμετρη μορφή, έστω κι αν συχνά εγκλωβίζονται σε άκαμπτα στιχουργικά σχήματα υπαγορευμένα από το πρωτότυπο.

Ο Ονούφριος Ιασονίδης, ας πούμε, δηλώνει ότι *παραφράζει* σονέτα του Σαίξπηρ άλλοτε σε δεκασύλλαβο και άλλοτε σε δεκαεξασύλλαβο στίχο, στην προσπάθειά του να μείνει πιστός στους κανόνες του ιταλικού σονέτου με δύο ομοιοκαταληξίες στα τετράστιχα και άλλες τρεις στα τρίστιχα -χωρίς αυτό να σημαίνει ότι φτάνει στο ποθητό αποτέλεσμα (Ιασονίδης 1910). Δικαιολογημένα, λοιπόν, ο Μενέλαος Φραγκούδης παρατηρεί το 1924 ότι δεν είναι ευχαριστημένος από τις έως τότε ελληνικές αποδόσεις του «στριφνού» και συμπυκνωμένου σαιξπηρικού δεκασυλλάβου στίχου, και μάλιστα στο στενό πλαίσιο του σονέτου (Φραγκούδης 1924· Βαγενάς 1989, 80-85).

Γενικά, οι μεταφραστές προσπαθούν να γράψουν σύμφωνα με τον ποιητικό κανόνα της δικής τους εποχής, χωρίς να αποφεύγουν τον σκόπελο του γλωσσικού ζητήματος· μερικοί χρησιμοποιούν, ακόμη, λόγια καθαρεύουσα, ενώ αρκετοί άλλοι καταφεύγουν σε ακραίους τύπους του ψυχαικού ιδιώματος. Η έγνοια τους μήπως απομακρυνθούν από το γράμμα ή το πνεύμα του πρωτότυπου τους καθηλώνει συχνά σε κατά λέξη μετάφραση ή σε αδόκιμες εκφράσεις και ξενισμούς, προκειμένου να σχηματίσουν ρίμες ή να περιοριστούν στο σχήμα ενός καθορισμένου στίχου. Από την άλλη, μερικοί μεταφραστές-ποιητές (όπως ο Μ. Αργυρόπουλος και ο Γ. Σημηριώτης στη Σμύρνη, ο Π. Γνευτός στην Αλεξάνδρεια ή ο Α. Ιντιάνος και ο Γ. Λεύκης στη Λεμεσό) δίνουν καλές ή ικανοποιητικές μεταφράσεις, ανεξάρτητα με το αν υπακούουν περισσότερο στους αυστηρούς στιχουργικούς κανόνες ή αν προσηλώνονται στην ουσιαστική έννοια του πρωτότυπου κειμένου. Δεν είναι βέβαια τυχαίο το γεγονός ότι αρκετοί, και συχνά οι πιο συστηματικοί μεταφραστές γράφουν ή προσπαθούν να γράψουν ποιητικά ή πεζά κείμενα.

Επιλογικά

Εδώ ασφαλώς σημειώνονται οι πρώτες, λακωνικές και σχηματικές παρατηρήσεις και διαπιστώσεις και οι

οποίες είναι ίσως υπό αίρεση, ώσπου να συμπληρωθεί η βιβλιογραφική έρευνα και η γενικότερη φιλολογική προεργασία που να καλύπτει το σύνολο των νεοελληνικών λογοτεχνικών μεταφράσεων.

Η βάση δεδομένων που έχετε στη διάθεσή σας συμβάλλει ώστε να προχωρήσουμε στο μέλλον σε πιο συνολικές και ίσως σε πιο ασφαλείς θεωρήσεις των λογοτεχνικών μας πραγμάτων.

Από την «Εισαγωγή» του Λ. Παπαλεοντίου στη βιβλιογραφική του μελέτη *Λογοτεχνικές Μεταφράσεις του Μείζονος Ελληνισμού* (Θεσσαλονίκη: Κ.Ε.Γ., 1998, 13-26)

Επιμέλεια ηλεκτρονικού κειμένου: Βασιλίας Βασιλειάδης

Βιβλιογραφικές αναφορές

1. ΑΛΙΘΕΡΣΗΣ, Γ. 1921. Η μετάφραση του Ομάρ Καγιάμ. *Σκέψη* 3 (Μάιος): 31-32.
2. □□□. 1922. Η μετάφραση γενικά. *Κήρυξ* (Λεμεσός), 2 Σεπτεμβρίου.
3. □□□. 1923-1924. Αλέξανδρος Πάλλης. *Νέα Ζωή* 12: 48-50.
4. □□□. 1946. *Μετάφραση*. Αλεξάνδρεια: χ.ε.ο.
5. ΑΝΩΝΥΜΟΣ. 1924. Βόρις Πίλνικ. *Αβγή* (Λεμεσός) 2 (Μάιος): 44.
6. ΒΑΓΕΝΑΣ, Ν. 1989. *Ποίηση και μετάφραση*. Αθήνα: Στιγμή.
7. □□□, επιμ. 1997. *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα: Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
8. BALTA, E. 1987a. *Karamanlidika. XXe siècle. Bibliographie analytique*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
9. □□□. 1987b. *Karamanlidika. Additions (1584-1900). Bibliographie analytique*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
10. ΒΥΡΩΝ. 1888. *Η αρά της Αθηνάς και Στροφαί προς μουσουργίαν*. Μπρρ. Ο. Ι. Ιασονίδης. Αθήνα: χ.ε.ο.
11. ΓΚΡΕΚΟΥ, Α. 1993. *Ζωή (1902-1922)*. Αθήνα: Διάπτων.
12. ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. 1990. *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*. Αθήνα: Διάπτων.
13. ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ. 1982. *Ελληνικός Ρωμαντισμός*. Αθήνα: Ερμής.
14. ΕΠΙΣΚΟΠΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. 1896. [Ι. Πολυλάς]. *Άστν*, 29 Ιουλίου.
15. ΖΑΝΝΑΣ, Π. Α. 1989. Προβληματισμοί του μεταφραστή. *Το Δέντρο* 42-43 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος): 82-83.
16. ΙΑΣΟΝΙΔΗΣ, Ο. 1910. Περί των ασματίων του Σαιξπήρου. *Ελικών* 5 (Μάιος): 12-17.
17. ΙΛΙΝΣΚΑΓΙΑ, Σ. 1989. Ελληνο-ρωσικοί λογοτεχνικοί δεσμοί στον εικοστό αιώνα. *Εντευκτήριο* 9 (Δεκέμβριος): 74-79.
18. □□□. 1997. Ο ελληνικός καθρέφτης της ρωσικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα. *Θέματα Λογοτεχνίας* 5 (Μάρτιος-Ιούνιος): 141-150.
19. □□□. 2004. *Ελληνορωσικά συναπαντήματα: Λογοτεχνία / Το Δοκίμιο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
20. □□□, επίμ. 2006. *Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα. 19ος αιώνας: Βιβλιογραφική δοκιμή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
21. ΙΝΤΙΑΝΟΣ, Α. Κ. 1924. Errata. *Κήρυξ* (Λεμεσός), 22 Αυγούστου.
22. □□□. 1925. Thomas Hardy: *Για να ευχαριστήσει τη γυναίκα του*. *Αβγή* 11 (Φεβρουάριος): 270-271.
23. ΚΑΓΙΑΛΗΣ, Τ. 1993a. Εμείς και οι άλλοι. *Το Βήμα*, 26 Σεπτεμβρίου.
24. □□□. 1993 b. Η ξένη λογοτεχνία στην Ελλάδα. *Το Βήμα*, 24 Οκτωβρίου.
25. □□□. 1993c. Λογοτεχνία, δική μας και ξένη. *Το Βήμα*, 28 Νοεμβρίου.
26. □□□. 1994. Όλα δικά μας. *Το Βήμα*, 9 Ιανουαρίου.
27. □□□. 1996. Εθνική λογοτεχνία, συγκριτική φιλολογία και οι λογοτεχνικές μεταφράσεις. Στον τόμο *«Ισχυρές»-«ασθενείς» γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού*. Θεσσαλονίκη:

Κ.Ε.Γ., 85-94

28. ΚΑΚΝΑΒΑΤΟΣ, Ε. 1995. Η περιπέτεια της μετάφρασης. *Μετάφραση '95 1* (Σεπτέμβριος): 114-124.
29. ΚΑΛΕΥΡΑΣ, Α. 1909. Η αποθέωσις του εκκεντρισμού. *Νέον Πνεύμα* 20 (8 Μαρτίου): 322-323.
30. ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ, Χ. Λ. 1985. *Η αθηναϊκή κριτική και ο Καβάφης (1918-1924)*. Θεσσαλονίκη: χ.ε.ο.
31. ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ, Χ. Λ. et al. 1996. *Περιοδικά Λόγου και Τέχνης (1901-1940)*. Τόμ. πρώτος. Αθηναϊκά περιοδικά (1901-1925). Θεσσαλονίκη: Studio University Press.
32. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, Μ. 1991. *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*. Ιωάννινα: χ.ε.ο.
33. ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ, Α. 1982. Ελληνικός φουτουρισμός. *Η Καθημερινή*, 17 & 24 Ιουνίου, 1 Ιουλίου.
34. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Ε. 1972. *Πανόραμα, ήτοι Εικονογραφημένη Ιστορία του Δημοσιογραφικού Περιοδικού Τύπου της Αιγύπτου υπό Αιγυπτιωτών Ελλήνων (1862-1972)*. Αλεξάνδρεια: χ.ε.ο.
35. ΜΥΓΔΑΛΛΗΣ, Λ. 1977α. *Ελληνική βιβλιογραφία Φρίντριχ Χέλντεριν 1908-1976*. Θεσσαλονίκη: Διαγώνιος.
36. □□□. 1977β. *Ελληνική βιβλιογραφία Μπέρτολτ Μπρεχτ 1931-1977*. Θεσσαλονίκη: Διαγώνιος.
37. □□□. 1978. *Ελληνική βιβλιογραφία Ράινε Μαρία Ρίλκε 1928-1977*. Θεσσαλονίκη: Διαγώνιος.
38. □□□. 1979. *Ελληνική βιβλιογραφία Φραντς Κάφκα 1931-1975*. Θεσσαλονίκη: Διαγώνιος.
39. □□□. 1983. *Ελληνική βιβλιογραφία Τόμας Μαν 1913-1982*. Θεσσαλονίκη: Διαγώνιος.
40. ΝΤΕΝΙΣΗ, Σ. 1995. *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880: Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*. Αθήνα: Περίπλους.
41. ORSINA, V. 1994. Traduzione e ripercussioni in Grecia del manifesto di fondazione del Futurismo. Στο VITTI 1994, 291-301.
42. ΠΑΛΑΜΑΣ, Κ. 1897. Ζωντανοί νεκροί. Στο ΠΑΛΑΜΑΣ χ.χ.έ., 509.
43. □□□. 1898. Ο ποιητής Σολωμός. Στο ΠΑΛΑΜΑΣ χ.χ.έ., 500.
44. □□□. χ.χ.έ. *Απαντα*. Τόμ. 2. Αθήνα: Μπίρης.
45. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. 1995. *Ezra Pound: Ελληνική βιβλιογραφία 1935-1993*. Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α.
46. ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Λ. 1997. *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής (1880-1930)*. Λευκωσία: Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού.
47. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, Ν. 1983. *Ο Ίψεν στην Ελλάδα: Από την πρώτη γνωριμία στην καθιέρωση*. Αθήνα: Κέδρος.
48. ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ, Τ., ΜΠΙΤΣΩΡΗΣ, Β. et al. 1995. Η μετάφραση ως βίωμα. *Μετάφραση '95 1* (Σεπτέμβριος): 77-101.
49. ΠΑΤΣΙΟΥ, Β. 1997. Η μεταφραστική πεζογραφική παραγωγή της περιόδου 1830-1880. Στο ΒΑΓΕΝΑΣ 1997, 181-190.
50. ΠΙΤΤΑΚΗΣ, Σ.. 1910. Ο Μελλοντισμός. *Κόσμος*, 15 Μαΐου.
51. ΠΛΑΚΑΣ, Δ. 1986. Ο φουτουρισμός στην Ελλάδα. *Διαβάζω* 141 (9 Απριλίου): 13-20.
52. ΠΟΛΙΤΗΣ, Α. 1997. Η μετάφραση της *Κορίννας* στα 1835: Η ώρα της πεζογραφίας. Στο ΒΑΓΕΝΑΣ 1997, 205-225.
53. PROIOU, A. & ARMATI, A. 1994. Traduzioni e traduttori di Luigi Pirandello in Grecia. Στο VITTI 1994, 271-289.
54. □□□. 1995. Ο Luigi Pirandello και η ελληνική κριτική. Στο *Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες: Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας*, 414. Αθήνα: Δόμος.
55. □□□. 1998. *Il Teatro di Luigi Pirandello in Grecia (1914-1995)*. Ρώμη: Università di Roma «La Sapienza».
56. SALAVILLE, S & DALLEGIO, E. 1974. *Karamanlidika. Bibliographie analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*. Αθήνα: Παρνασσός.
57. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Γ. Π. 1966. Το νέο μας όργανο ιστορικής συνείδησης. Κ. Θ. Δημαρά: *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Εποχές* 40 (Αύγουστος): 166-169. [= Σαββίδης 1994, 18-23]
58. □□□. 1994. *Τράπεζα πνευματική*. Αθήνα: Πορεία.
59. □□□. 1995/96. Η περιοδική έκδοση *Ηλύσια* (1906) και η συμβολή της στη μετάφραση της ιταλικής λογοτεχνίας. *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 5: 7.
60. ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΗΣ, Χ. 1958. *Η δημοσιογραφία στη Σύμωρη (1821-1922)*. Αθήνα: χ.ε.ο.

61. ΤΑΜΠΑΚΗ, Α. 1997. Οι εκδοχές της πεζογραφίας μέσα από τα μεταφρασμένα κείμενα: Η περίπτωση του Ι. Ισιδωρίδη Σκυλίτη. Στο ΒΑΓΕΝΑΣ 1997, 191-204.

62. ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ. 1989. 42-43 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος). Εισηγήσεις των Π. Ζάννα, Κ. Γεωργουσόπουλου, Αλ. Ίσαρη και Δ. Καλοκύρη στο ειδικό τμήμα του περιοδικού με τίτλο «Σχετικά με τη μετάφραση», 75-120.

63. ΦΡΑΓΚΟΥΪΔΗΣ, Μ. Δ. 1924. Ο Σαικσπήρ και η Συλλογή των Σοννέτων του. *Αλήθεια*, 20 Ιουνίου.

64. VITTI, Μ., επιμ. 1994. *Testiletterariitaliani tradotti in Greco (dal '500 ad oggi)*. Rubbetino: χ.ε.ο.

65. ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Δ. Γ. 1909. Στο περιθώριο της Poesia. *Σεράπιον* 9 (Τρυγητής): 288-290.

¹ Η αναφορά αυτή του Άγρα (*Βωμός*, 3 [Νοέμβριος 1918] 28) υπάρχει στο Κεράογλου 1985, 79.

² Μια ενδιαφέρουσα «Αρχαιολογία της μεταφρασιολογίας στην Ελλάδα» δίνει ο Β. Κουτσιβίτης (1994, 95-143).

³ Εκτός από τις πρώιμες συστηματικές βιβλιογραφικές εργασίες του Γ. Κ. Κατσιμπαλη, που αφορούν τις ελληνικές τύχες μεμονομένων ξένων λογοτεχνών (των Ρεμπό, Βαλερί, Μαλαρμέ, Ουίτμαν, Βερλέν, Μποντλέρ, Έλιοτ, Μιστράλ, Πόε, Ερεντιά, Βεράρεν, Ντε Νοάιγ, Μέτερλινκ), ανάλογες μελέτες εμφανίστηκαν τα τελευταία χρόνια, όπως του Λάμπρου Μυγδάλη (1977a, b, 1978, 1979, 1983), του Θανάση Παπαθανασόπουλου (1995), ίσως και άλλων. Για την ώρα δεν έχει εμφανιστεί η συστηματική αποδελτίωση των αυτοτελώς εκδεδομένων μεταφρασμένων έργων, που εκπονείται από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

⁴ Βλ. Ζάννας 1989. Για θεωρητικά ζητήματα γύρω από τη μετάφραση βλ. ενδεικτικά και Βαγενάς 1989· βλ. επίσης τις εισηγήσεις των Π. Ζάννα, Κ. Γεωργουσόπουλου, Αλ. Ίσαρη και Δ. Καλοκύρη με τον γενικό τίτλο «Σχετικά με τη μετάφραση» (*Το Δέντρο* 1989)· Καγιαλής 1993a-c, 1994, 1996· Κουτσιβίτης 1994, 25-48, 191-203, όπου και σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία· Πατρίκιος, Μπιτσώρης et al. 1995· Κακναβάτος 1995.

⁵ Εδώ δεν περιλαμβάνονται τα καραμανλίδικα. Για το αντίστροφο αυτό φαινόμενο βλ. Salaville & Dalleggio 1974· Balta 1987a, b.

⁶ Κρίθηκε καλό να περιληφθούν στην έρευνα αυτή και μερικά (ελάχιστα) έντυπα που τυπώνονται στην Αθήνα ή σε μερικά νησιά του Αιγαίου, με την προϋπόθεση ότι αυτά εκδίδονται από Συλλόγους της Σμύρνης ή βασίζονται κατά κύριο λόγο σε συνεργασίες λογίων της Μικρασίας, κτλ.

⁷ Σχετικά με τις περιοδικές εκδόσεις των περιοχών αυτών βλ. κυρίως Σολομωνίδης 1958, 281-332· Μιχαηλίδης 1972· Δασκαλόπουλος 1990· Γκρέκου 1993.

⁸ Βλ. ενδεικτικά Καρπόζηλου 1991. Σχετικά με τη μεταφρασμένη πεζογραφία της πενηκονταετίας 1830-1880 βλ., για παράδειγμα, Πάτσιου 1997, 181-190· Ταμπάκη 1997, 191-204· Πολίτης 1997, 205-225.

⁹ Βλ. το ανυπόγραφο άρθρο «Τουρκική ποίηση» (*Αρμονία*, Λάρνακα, 15 Οκτ. 1913), όπου παρουσιάζεται ο τούρκος πεζογράφος Αχμέτ Χιαμέτ. Όσον αφορά την πενιχρή παρουσία της τουρκικής λογοτεχνίας σε αθηναϊκά περιοδικά της πρώτης εικοσιπενταετίας του 20ού αιώνα βλ. Κεράογλου et al. 1996. Το θέμα της παραγνώρισης της τουρκικής λογοτεχνίας στον ελλαδικό χώρο θίγει από νωρίς ο Ν. Επισκοπόπουλος στην εφ. *Αστύ* («Τουρκική φιλολογία», 28 Μαρτ. 1894, και «Τούρκοι συγγραφείς», 15 Μαΐου 1894).

¹⁰ Για την παρουσία της ρωσικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα βλ. Ιλίνσκαγια 1989, 1997, 2004, 2006.

¹¹ Οι μεταφραστές είναι βέβαια περισσότεροι, αφού σε αυτούς δεν περιλαμβάνονται εκείνοι που δεν υπογράφουν τις μεταφράσεις τους. Από την άλλη, μερικά ψευδώνυμα ή αρχικά γράμματα που δεν έχουν ταυτιστεί ενδέχεται να ανήκουν σε συγγραφείς που υπογράφουν και με το πραγματικό τους όνομα. Ας σημειωθεί επίσης ότι σε μερικές περιπτώσεις δημιουργείται σύγχυση ως προς το φύλο του μεταφραστή, αφού

δεν ξεκαθαρίζεται αν το όνομά του γράφεται σε ονομαστική ή σε γενική πτώση· λ.χ. Α. Αγησιλάου, Αγγ. Αλβογιατζή, Α. Αλφάζη, Πετρ. Αρτέμη, Μ. Φ. Τριανταφύλλου κ.ά.

¹² Βλ. Καλεύρας 1909· Χρυσάνθης 1909· Πιπτακής 1910. Βλ., επίσης, Κατσιγιάννη 1982· Πλάκας 1986· Orsina 1994.

¹³ Η μετάφραση αυτή δεν αναφέρεται στη συστηματική μελέτη του Νικηφόρου Παπανδρέου (1983).

¹⁴ Για τις πρώτες παραστάσεις έργων του Πιραντέλλο στον ελληνικό χώρο βλ. Προίου & Armati 1994, 1995, 414, 1998.

¹⁵ Περισσότερα βλ. Παπαλεοντίου 1997, 336-348 κυρίως. Βλ., επίσης, Καράογλου et al. 1996.

¹⁶ Βλ., ενδεικτικά, Βύρων 1888· Φραγκούδης 1924.

¹⁷ Ανάλογες παρατηρήσεις περιλαμβάνονται και σε άρθρα του Αλιθέρη (1921, 1922) και σε βιβλίο του (1946). Πρβλ. και Βαγενάς 1989, 21-22, 44-45, 87-90.